

Priredio
Džon Džulijus Norič

Veliki gradovi kroz istoriju

Od Mesopotamije do
megalopolisa – portret
naše civilizacije

Prevela
Milica Cvetković

Laguna

Naslov originala

EDITED BY

John Julius Norwich

THE GREAT CITIES IN HISTORY

Copyright © 2009 Thames & Hudson Ltd, London
Published by arrangement with Thames & Hudson Ltd,
London

Translation copyright © 2019 za srpsko izdanje, LAGUNA

Kupovinom knjige sa FSC oznakom pomažete razvoj projekta
odgovornog korišćenja šumskih resursa širom sveta.

NC-COC-016937, NC-CW-016937, FSC-C007782

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

*Posvećeno Moli,
koja je obavila veliki deo posla*

SADRŽAJ

Od Mesopotamije do megalopolisa

DŽON DŽULIJUS NORIČ 12

Drevni svet

URUK

Prvi grad na svetu

MARGARET VAN ES 19

MOHENDŽO DARO

Misterije indijske civilizacije

ROBIN KANINGAM 22

MEMFIS

Ravnoteža dve zemlje

IJAN ŠO 23

TEBA

Srce egipatskog zlatnog doba

BIL MENLI 29

HATUŠA

Utvrđenje Hetitskog carstva

TREVOR BRAJS 35

VAVILON

Navuhodonosor i viseći vrtovi

DŽOUN OUTS 39

NINIVA

Palate i hramovi asirskih kraljeva

DŽULIJAN RID 43

KARTAGINA

Feničanski i rimski gradovi

HENRI HERST 47

ATINA

Kolevka demokratije

BETANI HJUZ 50

LINCI

Gradovi Zaraćenih država Kine

V. DŽ. F. DŽENER 56

ALEKSANDRIJA

Grčka prestonica Egipta
ALAN B. LOJD 60

MEROE

Kraljevski grad Nubije
ROBERT MORKOT 65

JERUSALIM

Grad utemeljen na veri
MARTIN GUDMAN 68

RIM

Avugstov grad od kamena
NAJĐŽEL POLARD 72

Prvi milenijum nove ere**TEOTIVAKAN**

Gde teku vreme i voda
SUZAN TOBI EVANS 81

TIKAL

Retorta majanske civilizacije
SAJMON MARTIN 87

KONSTANTINOPOLJ

Hrišćanska prestonica na istoku
DŽON DŽULIJUS NORIČ 92

MEKA

Islamski sveti grad
DORIS BERENS ABUZIF 97

DAMASK

Raskoši grada u oazi
BARNABI RODŽERSON 100

ČANGAN

Prestonica Kine dinastije Tang
VIKTOR K. SJUNG 105

BAGDAD

i abasidski kalifi
DORIS BERENS ABUZIF 110

KORDOBA

Sjajna prestonica Mavarske Španije
DORIS BERENS ABUZIF 115

Srednjovekovni svet**ANGKOR**

Kmerski grad slave
MAJKL D. KOU 123

PALERMO

Normanski dragulj Sredozemlja
DŽON DŽULIJUS NORIČ 127

KAIRO

Centar islamske civilizacije
DORIS BERENS ABUZIF 132

SAMARKAND

Tamerlanov izabrani grad
KOLIN TJUBRON 137

PARIZ

Vrhunac gotičke arhitekture
KRIS DŽOUNS 142

LIBEK

i gradovi Hanzeatskog saveza
VILIJAM L. URBAN 147

KRAKOV

Renesansni grad severa
ADAM ZMOJSKI 151

VENECIJA

Gospodarica Mediterana
DŽON DŽULIJUS NORIČ 156

FIRENCA

Veličanstvenost Medičija
ČARLS FICROJ 161

BENIN

Zapadnoafrički grad predaka
PATRIK DARLING 166

TIMBUKTU

Grad u pesku
BARNABI RODŽERSON 170

KUSKO

Carski grad Inka
BRAJAN S. BAUER 174

TENOČITLAN

Astečki grad u jezeru
SUZAN TOBI EVANS 178

Rani savremeni svet**LISABON**

u doba otkrića
MALIN NJUIT 185

RIM

i renesansa pontifikata
ČARLS FICROJ 190

ISTANBUL

Sultanski grad
DŽEJSON GUDVIN 195

AGRA

Grad Tadž Mahala
EBA KOH 200

ISFAHAN

Šah Abaz i Safavidsko carstvo
STIVEN P. BLEJK 206

PEKING

i Zabranjeni grad
FRANSIS VUD 211

KJOTO

Vrtovi uživanja i crvene palate
LESLI DAUNER 216

PRAG

Grad čarolije Rudolfa II
KOLIN EJMERI 220

AMSTERDAM

i Holandska republika
SAJMON ŠAMA 225

MEKSIKO SITI

Utopija u Novom svetu
FELIPE FERNANDEZ ARMESTO 231

LONDON

Od renesanse do restauracije
A. N. VILSON 235

STOKHOLM

i Švedsko baltičko carstvo
ČARLS FICROJ 240

DABLIN

i džordžijanska elegancija
TOMAS PAKENAM 244

KOPENHAGEN

i nordijski neoklasicizam
KOLIN EJMERI 249

SANKT PETERBURG

Ruski prozor ka Zapadu
KOLIN EJMERI 252

BEČ

i habzburški carevi
MIŠA GLENI 256

EDINBURG

i škotsko prosvetiteljstvo
MAGNUS LINKLEJTER 261

Doba savremenog grada**MOSKVA**

Prestonica bez dvora
ORLANDO FIGES 266

PARIZ

u vreme Napoleona III i
barona Osmana
FILIP MANSEL 272

LONDON

od kraljice Viktorije do
„Velikog praska“
E. N. VILSON 277

BUDIMPEŠTA

Premošćavanje Dunava
MIŠA GLENI 283

MONTREAL

Prkos koji je stvorio Kanadu
RORI MAKLIN 287

VAŠINGTON

Ideologija koja se vidi
SAJMON ŠAMA 291

BARSELONA

Katalonski feniks
FELIPE FERNANDEZ
ARMESTO 296

NJU DELHI

Simbol u kamenu
DŽEJN RIDLI 301

BERLIN

Igra na rubu vulkana
RORI MAKLIN 306

ČIKAGO

Motor Amerike
DŽEJMS KUNO 311

LOS ANĐELES

Kultura imaginacije
KEVIN STAR 318

BUENOS AJRES

Grad večitog obećanja
FELIPE FERNANDEZ
ARMESTO 325

SINGAPUR

Lavlji grad
DŽON KEJ 328

NJUJORK

Izgledi budućnosti

DŽEN MORIS I

ALEKSANDAR BLUM 332

Od olovnog do zlatnog doba

ALEKSANDAR BLUM

SAO PAULO

Kafa i trgovina

ELIZABET DŽONSON 340

SIDNEJOd varoši udžerica do
globalnog velegrada

ELIZABET FARELI 344

TOKIO

Grad stalne promene

LESLI DAUNER 349

ŠANGAJ

Kineski supergrad

DŽON GITINGS 354

Katalog autora 359

Indeks 371

OD MESOPOTAMIJE DO MEGALOPOLISA

DŽON DŽULIJUS NORIČ

Jedan je od velikih paradoksa istorije to što se za varoši i gradove može reći da su rođeni iz poljoprivrede. Pre nego što je čovek naučio da obrađuje polja, bio je lovac; a prvi lovci su živeli nomadski – morali su stalno da se kreću i prate plen kud god ih on vodio. Čak i kad je plena bilo uobilju, nije imalo smisla da jedna lovačka porodica živi blizu druge. Poljoprivreda, s druge strane, iziskuje uređeno stanovanje u izdržljivijoj građevini i saradnju. S pojavom obrađivanja zemlje, oko 8000 godina pre n. e., rođena je i arhitektura; ljudi su sebi gradili kuće grupisane blizu zemlje koju su obrađivali. Zatim se postepeno vekovima, uz priliv većih zajednica, više ulagalo u gradnju pojedinačnih građevina te se u okviru naseobina javlja višestruka funkcionalnost: hramovi u kojima su prinošene žrtve bogovima, palata iz koje je vladajuća elita upravljala, skladišta gde su se skupljali poljoprivredni proizvodi, kupatila i otvoreni prostori gde su ljudi mogli da se okupljaju i osvežavaju posle rada, zidine radi odbrane. Potražnja za prestižnom robom stimulisala je trgovinu i razmenu, mada će to verovatno zavisiti od blizine mora ili velike reke. Tako je od sela postala varoš, a od varoši – ako je dovoljno velika i značajna – na kraju postaje grad.

Najveći među tim gradovima čine temu ove knjige. U prvom delu bavimo se gradovima drevnog sveta, sve do

otprilike 100. godine nove ere. Od onih najstarijih – Uruka u Mesopotamiji, na primer, koji se može nazvati prvim pravim gradom na svetu, ili Mohendžo Dara u dolini Inda – relativno malo je ostalo nad zemljom. Možda su opstali neki fragmentarni tekstovi; inače za znanje o njima moramo se osloniti isključivo na arheološke ašove. Civilizacija starog Egipta, ovde predstavljena Memfisom i Tebom, najstarija je kultura o kojoj, zahvaljujući njenim preživelim spomenicima, freskama, rezbarijama i zapisima, možemo obrazovati određenu ideju u glavi. Od Atine i carskog Rima srećom takođe stoji još dovoljno toga – uz znatan korpus sjajne literature – što nam omogućava da razvijemo još jasniju sliku kako su ti gradovi izgledali i kakav su život njihovi stanovnici tamo vodili. Jerusalim je, po mom mišljenju, poseban slučaj. On nema velelepnu arhitekturu iz klasičnog perioda u rangu Grčke i Rima, ali njegov osnovni položaj u jevrejskoj i hrišćanskoj (i kasnije islamskoj) religiji i bogatstvo velike literature koju su one ostavile dao mu je – uprkos nesrećnoj istoriji – oreol kakav nema nijedan drugi grad na svetu.

Zatim prelazimo na gradove koji su doživeli najveći procvat u prvom milenijumu hrišćanske ere. Ovde možemo proširiti pogled na veći deo sveta. Dva naša velika grada – Tikal i Teotivakan – nalaze se u Centralnoj Americi. Još jedan je kineski: Čangan, prestonica zasenjjuće dinastije Tang. Bar četiri su islamska – superiornost arapsko-mavarske civilizacije s ostrim reljefom u onim vekovima koji su u severnoj Evropi, nimalo iznenađujuće, nazvani mračnim dobom. Hrišćanstvo je predstavljeno samo jednim gradom: Konstantinopoljem. On se na istorijskoj sceni javlja kasnije, kad ga je osnovao car Konstantin Veliki tek 330. godine n. e.; no od trenutka osnivanja postao je prestonica Rimskog

carstva i dominirao istočnim Sredozemljem gotovo hiljadu godina – sve do katastrofe od Četvrtog krstaškog rata 1204.

U srednjovekovnom razdoblju – koje, za svrhe ove knjige, traje od 1000. do 1500. – naša mreža je još šira. Ona se prostire na severu do Libeka i gradova Hanzeatskog saveza; na jugu do Kaira i Palerma, Benina i Timbuktua; na istoku do Krakova, Samarkanda i Angkora i na zapadu do još dva velika grada iz prekolumbovske Amerike, astečkog Tenočtitlana – kasnije zatrpanog pod današnjim Meksiko Sitijem – i Kuska, prestonice izuzetnog naroda Inka, na visini od preko tri hiljade metara. Te gradove je nemoguće međusobno porediti makar zbog velike udaljenosti – kako geografske tako i kulturne – koja se pruža među njima. Svet u srednjem veku izgledao je nezamislivo velik, a njegova glavovina je i dalje zaodenuta tajnom. Putovanja su bila spora, komunikacija na veliku daljinu gotovo nepostojeća, navigacija rudimentarna, budući da je geografska dužina još bila neproračunljiva. Van Evrope nekoliko gradova koji su na našem spisku nisu čak ni čuli jedan za drugi.

Sam kraj XV veka, međutim, označava iznenadan i spektakularan skok napred. Kristifor Kolumbo je 1492. otkrio – ili možda ponovo otkrio – Novi svet, a samo godinu ili dve kasnije Vasko da Gama otvoriće novi morski put od Evrope do Indije oko Rta dobre nade. Od tada je brod mogao biti ukrcan u Londonu ili nekoj od hanzeatskih luka i istovaren na krajnjem odredištu, u Bombaju ili na Ostrvima začina; više nije bilo potrebe da se dragoceni tovari izlažu opasnosti u Crvenom moru ili Persijskom zalivu punim gusara, ili čak da se povere klimavim karavanima kamila kojima bi možda trebalo tri-četiri godine da pređu stepe srednje Azije. Ako je to bilo loše po Sredozemlje, koje kao da je svedeno na nešto veći rukavac, još gore je bilo po Veneciju i druge

velike trgovačke luke Sredozemlja, već uzdrmane padom Konstantinopolja u ruke Turaka Osmanlija 1453. S druge strane Španija i Portugalija doživele su radost – posebno pošto je papa Aleksandar VI Bordžija Sporazumom u Tordesiljasu iscrtao mapu i podelio među njima novootkriveni južnoamerički kontinent.

Rani savremeni svet bio je shodno tome sasvim drugačiji svet od prethodnog. Horizonti su mu bili daleko širi, a veštine brodogradnje i navigacije mnogo razvijenije. Tako je njihov potencijal u poređenju s pređašnjim praktično bio bezgraničan. Nova carstva su se oblikovala. Vizantijsko je zamenilo Osmanlijsko; Beč je postao centar habzburške moći; Rusija se ujedinila a Petar Veliki, početkom XVIII veka, premestio glavni grad u Sankt Peterburg. Dalje na istoku javljale su se nove prestonice – Isfahan, Agra, Peking i Kjoto. Špansko carstvo u Novom svetu predstavljeno je Meksiko Sitijem, naslednikom astečkog Tenočtitlana. Predstavljeno je i duhovno carstvo papstva – ne baš uvek veoma duhovno, mora se reći – usredsređeno na veličanstvenu, iako ponekad čudovišnu pojavu, na renesansni Rim. Sad na spisak prvi put dospeva i London – kao i Edinburg, pozornica one zapanjujuće umetničke i kulturne eksplozije iz XVIII veka poznate kao škotsko prosvetiteljstvo.

Tako stižemo do doba modernog grada. Ono počinje – u svrhu ove knjige – oko 1800. godine, mada je sve gradove teško ograničiti u hronološke podele jer se razvijaju vekovima i prkose našim pokušajima da ih uredno složimo u odeljke. Dotad je industrijska revolucija bila u punom jeku i dovela do masovnih migracija sa sela u gradove kao i do megalopolisa. London i Pariz ovde se javljaju po drugi put pošto su i jedan i drugi pretrpeli dramatične promene: London sa ogromnim porastom stanovništva – uglavnom

omogućenim sanitetsko-zdravstvenim poboljšanjima – i Pariz s radikalnim presecima Napoleona III i barona Osmana. Severna Amerika – koja se ne pojavljuje sve do ovog trenutka – sad se pomalja naveliko: u Kanadi gledamo Montreal, u Sjedinjenim Državama Njujork i Vašington, Čikago i Los Anđeles. Tu smo takođe svedoci zapanjujuće inovacije – oblakodera, koji svoje postojanje duguje izumu električnog lifta. Južno od Panamskog zemljouza bacićemo pogled na Buenos Ajres i Sao Paulo. Evropa – osim Londona i Pariza – predstavljena je Barselonom, Berlinom i Budimpeštom; Azija Nju Delhijem i Singapurom, Šangajem i Tokiom, a Australazija Sidnejom.

Izbor svih tih gradova, ne treba naglašavati, bio je izuzetno težak i spremni smo na primedbe: da li zaista tvrdimo da je Timbuktu značajniji od Toronta ili Meroe od Melburna? Odgovor je, naravno, u dve reči iz naslova: „kroz istoriju“. Timbuktu u XIII i XIV veku možda je bio malo poznat zapadnjačkom svetu, ali on je bio ključni grad tri uzastopna carstva pa, sagledan u tom svetlu, svakako zaslužuje svoje mesto u srednjovekovnom spektru.

Ova knjiga zaista se može smatrati radom iz istorije za one koji više vole da čitaju u tom svetlu; no ona govori i o umetnosti i arhitekturi, o razmeni i trgovini, o putovanju i istraživanju, o ekonomiji i planiranju. Iznad svega ona je o ljudima: kako rade i kako se zabavljaju, kako poštuju božanstva i kako su, kroz vekove, rešavali najveći od svih socijalnih problema – kako živeti zajedno u velikoj blizini, a opet u harmoniji i slozi.

DREVNI SVET

Dobro se sećam kad sam, možda pre pola veka, leteo nad Egiptom i čudio se kako zemlja poda mnom izgleda tačno kao njen prikaz na mapi. Tamo dole je tekao Nil, tanka linija vode oivičena širokim jarkozelenim trakama; a mimo tih traka ništa drugo do žuti pesak što se gubi na horizontu. Toga dana sam prvi put svesno shvatio kako, za ljude iz pustinjskih zemalja gde je kiša retkost, reke predstavljaju sve. U antičko doba one ne samo što su obezbeđivale vodu za navodnjavanje polja već su bile i glavni način komunikacije. Puteva gotovo i nije bilo, jedini efikasan metod transporta bio je vodeni, uz dodatnu prednost da može podneti ogromne težine koje drugačije ne bi bilo moguće pomeriti. Uruk – najstarija civilizacija opisana u ovoj knjizi – imao je kao podršku široku i veličanstvenu reku Eufkrat; upravo je voda, pre nego drugo bogatstvo prirodnih resursa, učinila život mogućim. Isto se može reći za Meroe i Mohendžo Daro, Ninivu i Vavilon, kao i velike egipatske gradove Memfis i Tebu. Bez Tigra, Eufrata i Nila svet rane antike bio bi zaista pusto mesto.

Jedine uspešne civilizacije bez velikih reka na koje bi se oslanjale bile su one koje su uživale u dovoljnim padavinama i bile smeštene blizu morske obale. Atina i Kartagina su očigledni primeri. Međutim, morem je znatno teže ploviti nego rekom, a pre 1500. pre n. e. bilo je malo brodova, ako ih je uopšte i bilo, umereno prilagođenih moru. (Ako možemo verovati Homeru, Odiseju je oko 1200. godine pre n. e. trebalo deset godina da iz Troje stigne na Itaku: svakako je to, čak i u njegovo vreme, rekord.) Stoga su gradovi na reci mogli da niknu mnogo pre onih na moru; kad je Atina rođena, Uruk je verovatno bio star tri hiljade godina.

Atina je pak bila mediteranski grad, pa za Atinjane, kao i za druge ljude nastanjene oko njegovih obala, Mediteran je – mnogo pre VI veka pre nove ere – postao manje prepreka a više most. Između Atinjana i Aleksandrijaca postojale su bliske veze, i nešto manje prijateljski odnosi između Rimljana i Kartaginjana za koje je napredna kolonija Kartahena u Španiji bila, u vreme punskih ratova u III veku pre nove ere, gotovo jednako značajna kao i matični grad, a do nje je bilo lako doći morem. U Prvoj knjizi o carevima čitamo kako je Feničanin Hiram, kralj Tira, poslao Solomonu drvenu građu i vešte zanatlije za gradnju hrama. A posle Pompejevog osvajanja Palestine 63. godine pre nove ere, za Jerusalem je moglo da se kaže kako je deo rimskog – stoga i mediteranskog – sveta.

Od svih gradova u ovom delu, gradovi zaraćenih država Kine od V do III veka pre nove ere možda su i najneverovatniji, ne samo po veličini i organizaciji – bili su u to vreme verovatno najveći na svetu – već još iz jednog razloga. Obično vidimo mir kao jedan od osnovnih uslova da bi grad napredovao, a ovde je rat obezbeđivao potreban podsticaj. Još jedan grad zasnovan na vojnoj moći kameno je utvrđenje koje su Hetiti izgradili u Hatuši.

Šta, osim starine, svi ti narodi imaju zajedničko? Možda sasvim malo, osim toga da je u njihovo vreme svet bio mlad. O najstarijima od njih nema pisanih tragova; oni ništa nisu prihvatili zdravo za gotovo; morali su sve sami da otkrivaju. U poljoprivredu su se razumeli do izvesne mere, bili su očarani i astronomijom koja im je pomagala u prvim probnim naporima da plove. Pošto potiču iz bronzanog doba, svi osim onih najranijih doživeli su spor, ali presudno značajan prelazak u gvozdeno doba. Međutim svi oni, bez izuzetka, mogu se ponositi jednim: stvorili su grad. U ono vreme to nije bio mali poduhvat.

URUK

Prvi grad na svetu

MARGARET VAN ES

*Idi po zidinama Uruka, jako utvrđenog grada!
Gledaj kako je snažno utemeljen,
kako je visoko nasut breg hrama.
Pogledaj silne građevine, sagrađene su od opeka,
a sve su te opeke ispečene!
Sedam mudrih majstora, mojih savetnika,
predložili su mi planove.
Neka ti pripadne zemljište na području grada,
i vrt i odaja za žene neka ti pripadnu!
U Uruku treba da sagrađiš svoju kuću!*

EP O GILGAMEŠU, III MILENIJUM PRE NOVE ERE

U početku III milenijuma pre nove ere Uruk je bio napredan grad s nekih trideset do pedeset hiljada stanovnika, a stajao je na severnoj obali reke Eufkrat u delti s Tigrom, oko trista kilometara južno od modernog Bagdada. Zauzimao je prostor od 5,3 kvadratna kilometra unutar velikih gradskih zidina, bio je najveća metropola svog vremena i održavao je političke i trgovačke odnose s drugim narodima i gradovima, kako blizu tako i daleko. Njegova sjajno organizovana gradska administracija i njegova dostignuća u monumentalnoj arhitekturi bili su nadaleko poznati, a ovekovečeni su u nekoliko epova, prevashodno u onom o Gilgamešu, što je jedan od najranijih književnih radova.

Iako je kralj Uruka Gilgameš možda bio historijski vladar iz XXVII–XXVI veka pre nove ere, herojska dela o kojima se priča u epu odražavaju događaje i iz ranijeg razdoblja i ukazuju da je u njegovo vreme kraljevstvo steklo upadljivo visok stepen napretka. Uruk u Gilgamešovo doba već je mogao da se osvrne na oko hiljadu petsto godina istorije, a za to vreme se uspešno prilagodio surovim uslovima južne Mesopotamije. Iako su postojale i starije stalne naseobine u drugim krajevima te oblasti, ravno, aluvijalno i često močvarno zemljište između Eufrata i Tigra nastanjeno je tek od VI milenijuma pre nove ere; klima je bila pretopla a vode reka što su plavile ravnu zemlju preteške da se ukrote.

Bezbedan život u toj teškoj oblasti zavisio je od visoko razvijenog sistema kontrole. Takav sistem iziskuje sporazume, prvo sa susednim a zatim i s udaljenijim naseobinama, a kako se uključivalo sve više sela i polja, ti sporazumi su zahtevali specijalizovane pregovarače. Arheološki dokazi pokazuju da je 3500. godine pre nove ere Uruk postao veliki urbani centar s efikasnom administracijom, organizovanom religijom i upečatljivom javnom arhitekturom – a sve su to oznake pravog grada. Bilo je tamo zemljoradnika da obezbede zalihe hrane, zanatlija što su masovno proizvodili odeću, grnčariju i alat, kao i umetnika što su stvarali lepa dela za ukrašavanje grada.

Južna Mesopotamija ima malo prirodnih resursa i stoga je razvila znatnu trgovinu – drvnom građom i metalom planina Taurus, Zagros i Libanskog gorja, kao i poludragim kamenjem i lapis lazulijem iz dalekog Avganistana. Kako je društvena hijerarhija postajala sve složenija, broj zanimanja je rastao: administratorima i vojnicima dodati su sveštenici, naučnici i astronomi koji su posmatrali prirodni svet. Zatim se, oko 3200. godine pre nove ere, pojavio najstariji oblik pisma koje je prvobitno stvoreno zarad administracije.

U ranim danima Uruka njegove javne građevine, dignute na veštačka brda, ostavljale su snažan utisak samom veličinom i sjajnim ukrasima. Vidljive izdaleka, posmatračima su nesumnjivo odavale utisak o bogatstvu i moći grada. No onda je, oko 3000. godine pre n. e., čitav centar preoblikovan potpuno novim planom. U njegovom središtu, na terasi, stajao je samo jedan hram, posvećen Ištar, boginji ljubavi i rata. Njega su okruživale manje, skromnije zgrade s prostranim dvorištima koje su predate hramovnoj upravi.

Kako je grad napredovao, površina mu je stalno rasla pa je konačno, verovatno u Gilgamešovo vreme, grad bio opasan čuvenim zidom dugačkim 8,7 kilometara i utvrđenim s devetsto podupirača. Konstrukcija zida je zahtevala da se kanališu reke koje grad obezbeđuju vodom, te je mreža širokih i manjih kanala olakšavala kretanje saobraćaja oko grada i u njemu. Opseg i složenost tih monumentalnih radova obezbedili su Uruku slavu sledećih 2.500 godina.

Urbano jezgro ostalo je nastanjeno sve do IV veka nove ere, a Uruk je zadržao izvestan značaj i kao grad i kao religijski centar, ali nikad nije povratio nekadašnju političku moć. Njegove ruševine sad leže zabačene u iračkoj pustinji.

MOHENDŽO DARO

Misterije indijske civilizacije

ROBIN KANINGAM

*Retko je dato arheolozima, kao Šlimanu u Tirinu i
Mikeni ili Stajnu u pustinjama Turkmenije, da otkriju
svetu ostatke davno zaboravljene civilizacije.
Ipak smo danas očigledno na rubu takvog
revolucionarnog otkrića u dolini Inda.*

SER DŽON MARŠAL, 1924.

U drugom veku naše ere, gradeći manastir pored Inda, budistički poklonici su koristili opeku ranijih građevina koje su našli na tom mestu. Ruševine manastira, u današnjem Pakistanu, ležale su napuštene četiri veka, a postale su poznate kao Mohendžo Daro ili „Humka Mrtvih“. Kad je R. D. Banerdži, prvi arheolog koji je radio na tom lokalitetu, 1921. počeo s iskopavanjem, verovao je da su sve humke starovekovne, ali odmah je shvatio da pečati nose pismo koje se ne može dešifrovati, a kakvo je ranije otkriveno u Harapi. Britanski arheolog ser Džon Maršal ubrzo je rešio pitanje kad je objavio da sličnosti ta dva lokaliteta udaljena jedan od drugog četiristo kilometara potvrđuju prisustvo dotad nepoznate civilizacije bronzanog doba u dolini Inda.

Mohendžo Daro je najbolje sačuvan grad te civilizacije – koja se između 2500. i 1900. godine pre nove ere širila na prostoru od preko pola miliona kvadratnih kilometara – a

uz to i najveći jer je pokrivaio dvesta hektara, od čega je samo mali deo istražen. Lokalitet je naseljen oko 3500. pre nove ere kad su se brdski zemljoradnici i pastiri nastanili u plavnoj dolini reke, no taj nivo je sad metrima ispod gornje granice zasićenja podzemnim vodama. Mohendžo Daro bronzanog doba pokrio je prethodno naselje. Grad je unapred planiran i premda su danas izloženi samo ostaci poslednjih faza njegove šestovekovne istorije, ulice još odražavaju taj prvi projekat. Cela zajednica je radila otprilike četiri miliona radnih dana da bi grad bio uobičen time što su podignute dve ogromne platforme od blata učvršćene oplatom od nepečene opeke.

Veća platforma, Donji grad, izdeljena je mrežom širokih ulica u gradske blokove od kojih je svaki imao pristup bunarima. Bočne ulice i prolazi omogućavali su ulaz u kuće s dvorištem. Mali broj tih imanja, uglavnom izuzetno pravilnih, bio je veći od prosečnih i možda nije ni bio u funkciji stanovanja. U jednom bloku jednostavnih konstrukcija možda su bili smešteni robovi ili odbačeni. Naznake ukazuju na to da je većina domaćinstava učestvovala u proizvodnji predmeta od školjaka, kamena, keramike ili metala. Dalja sjedinjujuća karakteristika je rasprostranjen pristup platformama za kupanje koje su se praznile kroz mrežu odvoda u uličicama te kroz filtere sve do glavnih ulica. Ovo je velika investicija s obzirom na to da su kupatila imala ritualnu ulogu, a osim vode iz njih u sistem se slivalo vrlo malo kiše godišnje.

Dok Donji grad karakteriše uniformnost, njegov zapadni sused, citadela, odskaače svojim jedinstvenim spomenicima. Najizuzetnija građevina je Veliko kupatilo, bazen od dvanaest sa sedam metara zaptiven opekome polaganom u bitumen i okružen dvorištem s kolonadom. Uski ulazi iz manjih ulica ukazuju na to da je pristup kupatilu bio ograničen. Drugi

spomenik, zapadno od Velikog kupatila, sastoji se od redova podijuma od nepečene opeke. Prvo se smatralo da je to hipokaust za grejanje ispod poda, ali ga je arheolog ser Mortimer Viler kasnije interpretirao kao državnu žitnicu; analogija sa sličnom konstrukcijom na lokalitetu Lotal (u Indiji) ukazuje na to da je građevina zaista imala funkciju skladištenja. Na južnom delu uzvišenja je sala od devetsto kvadratnih metara, sačinjena od četiri reda od po pet pravougaonih stubova od opeke. Taj prostor je najveći trajno pokriven prostor u gradu. I pored ovih veličanstvenih spomenika, nedostatak građevina koje bi podsećale na palate, hramove ili kraljevske grobnice zbunjuje jer nagoveštava da se kruta uniformisanost te civilizacije vodila manje otvorenim hijerarhijskim vrednostima nego kod mesopotamskih suseda.

Od otkrića Mohenžo Dara naučnici pokušavaju da utvrde zbog čega je grad postao ruševina gotovo pre četiri hiljade godina. Po jednoj teoriji za to su krivi osvajači izvan te oblasti, dok druga ukazuje na prirodnu katastrofu. Ipak je moguće da je kraj stizao postepeno, kako su se stanovnici povlačili na selo zbog toga što je reka promenila tok dalje od grada, pa je godišnje plavljenje na koje su se zemljoradnici oslanjali postalo nepredvidljivo. Mohenžo Daro je jedinstven eksperiment urbanog planiranja a tek pošto prođe još hiljadu godina u toj oblasti će se ponovo uspostaviti gradske zajednice – mada nikada više tako strogo organizovane.

MEMFIS

Ravnoteža dve zemlje

IJAN ŠO

*Kada je ovaj prvi kralj Min nasipima osigurao zemlju,
sagradio je na njoj onaj grad koji se sada zove Memfis.*

HERODOT, V VEK PRE NOVE ERE

Memfis je grad neobično zasenjen svojim grobljima. Velika piramida u Gizi, Stepenasta piramida u Sakari, katakombe Nekropole svetih životinja i Serapeum bolje su očuvani i poznatiji od ulica, kuća, hramova, palata i pijaca grada Memfisa. A ipak je to bila prestonica i državna žila kucavica Egipta skoro tri i po hiljade godina, od početka faraonskog razdoblja (oko 3000. godine pre n. e.) do arapskog osvajanja (641. n. e.), a tek ju je kasnije zamenio sam Kairo (str. 120). Kao mnogi drugi drevni egipatski gradići i gradovi, niti je opstao tako dobro kao groblja, niti je uživao isti nivo pažnje arheologa. Danas lokalitet Memfisa kao celine pokriva četiri kvadratna kilometra, ali stambeni krajevi su uglavnom ili uništeni ili zakopani pod savremenim selima kao što su Mit Rahina i Badrašin.

Smeštaj grada u vrhu delte dobar je za kontrolu i ove doline i doline Nila, pa je ponekad nazivan „ravnotežom dve zemlje“. Najstarije zabeleženo ime grada je Indeb Hedž, što znači „bele zidine“ ili „bela tvrđava“, verovatno zbog zaslepljujućeg izgleda utvrđene palate jednog od prvih kraljeva.

Pretpostavlja se da je taj prvi grad bio smešten blizu današnjeg sela Abusira, a da se naselje polako pomeralo na jug.

Ostaci Memfisa trpeli su zbog blizine predgrađa srednjovekovnog i današnjeg Kaira, ali arheolozi s početka XIX veka postepeno su povezali delove mreže hramova, palata i privatnih kuća, kao i veliki hramovni kompleks posvećen mesnom bogu Ptahu. Postupno širenje grada izgleda da je pre svega uslovljeno blizinom niza kraljevskih piramida sazidanih u nekropoli u Sakari, koji se pružao zapadnom stranom. Kako je počinjala gradnja svake piramide, tako se i geografsko koncentrisanje grada polako menjalo. Pred kraj Starog kraljevstva, Ineb Hedž kao da je zasjenjen po važnosti naseljima dalje na jug što su se obrazovala oko Džed Isuta, grada i palate što se povezuju s piramidom kralja Tetija iz VI dinastije. Ipak je Men Nefer (što znači „utemeljen i lep“), deo grada povezan s piramidom Pepija I (oko 2321–2287. pre n. e.), obezbedio osnovu za ime Memfis, po kom će ceo grad biti poznat u svojoj čitavoj istoriji.

U kasnijim opisima tvrdi se da je grad dobio ime po svom navodnom osnivaču, polumitskom vladaru prve dinastije Menesu. Prema egipatskom istoričaru Manetu (oko 305–285. pre n. e.), Menes je bio odgovoran za ujedinjenje „dve zemlje“ te je stoga bio osnivač egipatske države. Mnogi naučnici veruju da je legendarni Menes ista osoba kao i bolje dokumentovani kralj Narmer, ali o njegovoj vladavini praktično ništa ne znamo. Grčki pisac Herodot njemu pripisuje zaslugu za isušivanje memfiske ravnice kao i osnivanje grada. Tek nedavno je napomenuto kako to ime može značiti „Memfit“, što bi slavilo uspomenu kako na osnivanje Memfisa kao glavnog grada, tako i na ujedinjenje Egipta. Za drevne Egipćane on je bio prvo ljudsko biće vladar, za razliku od njegovih predaka na tronu koji su svi smatrani polubožanstvima.

Bar od Novog kraljevstva nadalje veliki hram posvećen bogu Ptahu leži u centru Memfisa. Od njega je malo ostalo, posebno u poređenju s hramom Amonu u Karnaku, u srcu Tebe (str. 25), kojem mora da je u nekom trenutku bio rival. Ptaħ je činio božansku trijadu sa svojom suprugom boginjom-lavicom Sekmet i bogom lotosa Nefertemom. Sam Ptaħ je obično portretisan kao mumificiran čovek, sa šakama koje vire iz lanenih traka i glavom obrijanom i pokrivenom uskom kapom. Jedno od Ptaħovih memfitskih svetišta zvalo se Hut ka Ptaħ, što su moguće Grci izmenili u Aigiptos, pa otuda poreklo današnjeg imena Egipat.

Deo hrama Novog kraljevstva izgrađen je od blokova oplata piramide Starog kraljevstva, možda donetih iz Sakare, kao i od drugih ponovo upotrebljenih elemenata, među kojima je nadvratnik iz doba Amenemhata III (oko 1855–1808. pre n. e.), vladara Srednjeg kraljevstva, što ukazuje na to da se još mogu otkriti i stariji spomenici u Memfisu.

Oborena ogromna statua velikog vladara Novog kraljevstva Ramzesa II (oko 1279–1213. pre n. e.) i „alabasterska“ sfinga danas su najposećeniji spomenici drevnog grada jer je lokalitet samog hrama često poplavljen. Ostaci palate kralja Merenptaha (oko 1213–1203. pre n. e.), naslednika Ramzesa II, zajedno s manjim hramom posvećenim Ptahu, otkriveni su u delu lokaliteta Kom Kala. Kroz čitavo faraonsko razdoblje kuće i hramovi postepeno su se širili na jug i istok jer se tok Nila povlačio na istok, prema današnjem toku. Stoga ostaci velikog dela prvobitnog Memfisa moraju ležati ispod debelih naslaga nanosa Nila, a mnogo ih je ispod gornje granice zasićenja podzemnim vodama.

Kuću za balsamovanje Apisovog bika, žive manifestacije boga Ptaħa, izgradio je u Memfisu Šešonk I (oko 945–924. pre n. e.) iz XXII dinastije, verovatno umesto ranije građevine,

a još se mogu videti njeni tragovi s ogromnim stolovima za balsamovanje od travertina. Smrt svakog Apisovog bika pratila bi nacionalna žalost, a njegovo telo je balzamovano i u procesiji nošeno svetim putem do polaganja u ogromni granitni sarkofag u nizu podzemnih katakombi poznatih kao Serapeum.

Severno od Ptahovog kompleksa nalazi se ograda iz kasnog razdoblja, najpoznatijeg po palati kralja Aprije (589–570. pre n. e.) iz XXVI dinastije. Od nekada impresivne Aprijeve palate ostala je samo velika platforma od nepečene opeke na osnovi od krečnjačkih stubova. Aprija, četvrti vladar XXVI dinastije, poznat je iz Biblije kao Vafri. Njegovom vladavinom dominirale su vojne kampanje, prevashodno u odbrani egipatske severoistočne granice od Kipra, Palestine i Fenikije. Ubrzo posle poraza od vavilonskog Navuhodonosora II s prestola ga je svrgnuo njegov bivši general Amazis, koji ga je zamenio kao kralj. Aprija je pobjegao iz zemlje i verovatno umro u bici 567. pre nove ere, kad je na silu pokušao da povрати tron uz pomoć vavilonske vojske (Herodot nagoveštava kako je on bio uhvaćen i kasnije zadavljen). Iz svoje palate Aprija bi imao jasan pogled na sakarsku nekropolu, koja je bila izvor inspiracije za umetničko buđenje u vreme XXVI dinastije.

U doba Ptolomejâ nekada veliki grad Memfis izgubio je značaj zbog nove morske luke Aleksandrije (str. 51). Posle arapskog osvajanja u VII veku nove ere, osnivanje obližnjeg grada Fustata (iz kog je izrastao Kairo) zadalo je konačan udarac Memfisu. Njegovi ostaci još su bili jasno vidljivi u XII veku, ali tokom vekova kameni blokovi hramova i palata su iskopavani i ponovo korišćeni dok su opeke mnogih kuća bacane po polju kao đubrivo.

TEBA

Srce egipatskog zlatnog doba

BIL MENLI

*„Ozimandijas ja sam, svi klanjaju se meni.
Gledajte dela moja i strepite pred njima!“
To ostalo je samo, a gde kip beše slavan
sad ruševine leže sve smrskane na tlima;
oko njih na sve strane pust pesak leži ravan.“*

PERSI BIŠ ŠELI, 1818.

U Tebi su drevni Egipćani stvorili grad na ivici ljudskog razumevanja; vanvremen grad gde su se, paradoksalno, besmrtni faraoni rađali, a zatim kasnije bili sahranjivani. Zanatlije te nacije raščistile su „sveto zemljište“ od zlata i obojenog kamena, gde *akhu* („obasjani duhovi“) davno preminulih zauvek prisustvuju. Tu će tvorac Amon („skri-veni“) i „sin njegove utrobe“ faraon „zasladiti svoja srca“. Za gradske hramove, palate, groblja i avenije, kakve ih danas znamo u savremenom Luksoru, trebalo je dve hiljade godina da se smisle i izgrade. Ispisana je i dalje, ogromnim hije-roglifima preko prostranih zidova od krečnjaka i granita, nesvodljiva priča o tome kako se Amonova volja otkrila u ljudskim delima. Iz nepoznatih razloga klasični pisci nazvali su grad po „sedmovratoj Tebi“ u Grčkoj, ali egipatsko ime je bilo Vase („mesto vlasti“), dok su ga stanovnici zvali jednostavno No, „grad“. U XIII veku pre nove ere, kad je grad

bio na vrhuncu, jedan pesnik ga je opevao kao „obrazac za svaki grad“, te su stoga „svi ostali prozvani po njegovom pravom imenu“.

Teba je krajem trećeg milenijuma pre nove ere ušla u istoriju kao prestonica četvrte oblasti Gornjeg Egipta. Oko 2100. pre nove ere veliki poglavica obližnjeg Edfua poveo je neprijateljsku flotu tamo i izvestio o uobičajeno razbacanim poljima, tvrđavama i grobnicama. Po stanovništvu Teba je već izgubila trku s nacionalnom prestonicom Memfisom (str. 23), skoro 700 km na sever, pa čak i na svom vrhuncu nije imala više od 30.000 stanovnika u naciji koja je brojala tri miliona.

Uspon do nacionalnog značaja odigrao se usred građanskog rata, kada su se vladari grada ustolili kao XI dinastija faraona, nasuprot utemeljenoj dinastiji monarha u Memfisu. Njihovi razlozi nisu jasni, a za neprijatelje oni su bili uzurpatori, mada su sebe oslikavali kao braniocce nacionalnih vrednosti tokom veka pometnje i zabune – tebansko ratno razmetanje obično je bilo protkano ubeđenošću da su pravični i pozivima na egipatsku etničku čistoću. Jedan od vladara Mentuhotep II (oko 2010–1960. pre n. e.) produžio je taj rat do krvave konačne pobede pa su narednih hiljadu i po godina tebanske vrednosti, tebanski bogovi i zaista sami Tebanci bili u žiži egipatskog života.

Grobnice kraljeva XI dinastije poređane su na zapadnoj obali Nila oko prirodnog amfiteatra koji čini Deir el Bahri, tačno naspram Amonovog velikog hrama u Karnaku. Ta dva lokaliteta obeležavaju jednu od dve ose koje su definisale opseg drevne Tebe: od izlaska sunca iza Karnaka do zalaska iza Deir el Bahrija. Amonu, skrivenom čak i od toplote i sjaja egipatskog sunca, klanjali su se u Karnaku u zamračenom svetilištu zvanom Ipe Isu, „posebno mesto“.

Tokom dve hiljade godina samo Amonovo imanje u Karnaku porašće tako da će pokrivati najmanje sto hektara (što je više nego dvostruka veličina Vatikanske države), a obuhvatalo je hramove Amonovoj supruzi Mut, njihovom sinu Konsu i drugim bogovima. Jednom godišnje, u vreme sušne sezone, drvena statuica Amona napuštala je Ipe Isu i plovila do Deir el Bahrija da tamo provede mrklu noć u svetilištu napravljenom za svakog od kraljeva koji su prethodili, i tamo proslavi spajanje božjeg besmrtnog duha s kraljevim smrtnim telom. To je bila Savršena svetkovina doline, kada su se tebanske porodice selile do grobnica svojih predaka da bi slavile i prinosile darove.

Nasuprot Svetkovini doline bila je Svetikovina Opea, održavana po više dana u vreme plavne sezone. Jarko obojeni kipovi Amona i nekadašnjih kraljeva plovili su na jugu rekam ili su nošeni pet kilometara duž druge određujuće ose Tebe: svečarske aleje od Ipe Isua na severu do južnog ruba grada. Na jugu je bio luksorski hram ili Ope Rasi („južno svetilište“), koji je do XIV veka pre nove ere postao veličanstven kao i Karnak. Okupljenom mnoštvu duž putanje procesije deljeni su hrana i pivo dok se guralo da postavi pitanje pred kipom božanstva u nadi da će dobiti odgovor, pozitivan ili negativan (u zavisnosti od toga da li se kip primiće ili odmiće od molioca). Takva proročanstva bila su tipična sredstva rešavanja svakodnevnih poslova kao što su prepirke oko imanja. Suštinski deo svetkovine predstavlja povlačenje kralja u svetilište da bude s Amonom, koji mu se obraćao „onako kako otac govori sinu“.

Teba je dostigla zenit u doba Novog kraljevstva (oko 1539–1069. pre n. e.), kad je grad postao centar egipatskih ideja a Amon poštovan od nubijskih džabala* do obala Ponta

* Arap.: planina. (Prim. prev.)

i libanskih planina. Sahrana faraona bila je emotivna srž vere čitave nacije i od vladavine Tutmesa III (oko 1479–1425. pre n. e.) gotovo svaki faraon Novog kraljevstva položen je u prostranu raseklinu u pustinji iza Deir el Bahrija, nama poznatu kao Dolina kraljeva. Židovi kraljevskih grobnica još nose epske prizore putanja duše kroz mrak i prazninu da dostignu *duat*, „stanje obožavanja“. Žive boje i fini reljefi ne odaju brižljivu veštinu s kojom su generacije Tebanaca urezivale te trajne vizije duhovnog buđenja u mesni ispucali krečnjak pun škriljca.

Takva posvećenost nije bila rad robova, već naprednih, obrazovanih zanatlija. Većina onoga što leži iza imanja i hramova Amonu sad je nestala pod savremenim Luksorom, ali selo graditelja kraljevskih grobnica u Deir el Medini smešteno je u pustinji i u brzini napušteno kad je Dolina kraljeva na kraju zatvorena. Ishod je da ulice i kuće još stoje, a u velikom broju su ostavljeni i pisma i dokumenti tako da predstavljaju najbolje shvaćenu zajednicu u drevnom svetu. U XIII veku pre nove ere u tom selu je bilo preko osamdeset dugotrajnih domaćinstava, s još više desetina u blizini, a palata ih je snabdevala svim potrebama u hrani i tekstilu iz hramovnih skladišta. U svakoj kući u prvoj prostoriji bio je oltar posvećen porodičnim precima, koji je mogao da se zakloni i obezbedi prostor novoj generaciji.

Jedne večeri plavne sezone oko 1111. pre nove ere tebanški guverner Paser suočio se na ulici s bučnom grupom radnika koji su skandirali jer su upravo oslobođeni optužbi da su pokrali grobnice. „Zar ćete se naslađivati na vratima moje kuće?“, zarezao je. „Ono što ste danas postigli nije samo skandiranje već i vaš kraj.“ A oni su odvratili kako su grobnice u Dolini bezbedne, a guverner je, prema kazivanju, rekao: „Ono što ste učinili daleko je od onoga što ste

govorili.“ Tako je počeo razvučen i sraman završni čin u priči o Dolini. Poslednji kralj je položen tamo pred kraj XI veka pre n. e. A konačno je zavesa pala oko 961. pre n. e., kad su Amonovi sveštenici zatvorili celu Dolinu i uklonili tela Tutmesa III i njegovih naslednika u tajnu grobnicu na Deir el Bahriju, gde su ležali skriveni do današnjih dana. Kasniji faraoni sahranjivani su daleko od Tebe, a bez tih kraljevskih sahrana grad je izgubio nešto svog sjaja i bogatstva, mada ne i duhovnog vođstva u Egiptu. Svetkovine su se i dalje održavale, grobnice mesnih veličina postajale sve veće, a grad su i dalje vodili sveštenici koji su glumili Amonove proroke.

Isto tako kraljevi i guverneri po čitavom Egiptu i Nubiji još su se utrkivali čija će ćerka biti izabrana za božansku Amonovu suprugu – što je položaj koji je i dalje donosio prosperitet i uticaj u ovom i u zagrobnom životu, tako da je u IX veku pre n. e. Teba postala teren ambicioznih kraljeva s drugih strana. Zatim se, jednog surovog trenutka, veličina toga grada okončala kako je i počela – nasiljem. Godine 664. pre n. e. Asurbanipal iz Asirije sa svojom vojskom pokušao je da pokori celu egipatsku naciju tako što će joj iščupati srce i poharati Tebu. Kasnije je starozavetni prorok Naum iskoristio taj događaj da upozori svoj narod: „Jesi li bolja od No-Amona... deca njegova biše razmrskana po uglovi-ma svih ulica; i za glavare njegove bacaše žreb, i svi vlasteli njegovi biše okovani u puta.“

Na Amonovim građevinama u Tebi još vekovima su faraoni zidali u kolosalnim razmerama, ali obično u ime vladara Persije, Makedonije ili Rima. Luksorski hram je na kraju postao rimsko vojno sedište, a Zapadna obala Nila tu je postala magnet za turiste još u klasično doba. Povremeno je Teba bila središte ustanaka protiv strane vlasti, a poštovanje Amona preživelo je i razvoj hrišćanstva mnogo duže